

چالش‌ها و فرصت‌های اقتصادی، اجتماعی ناشی از گذار جمعیتی با تأکید بر ایران^۱

محمد جواد محمودی *

محمود مشفق[☆]

این مقاله به بازشناسی و تحلیل چالش‌ها و فرصت‌های ناشی از گذار اول و دوم جمعیتی می‌پردازد. گذار اول جمعیتی که با فرایند نوسازی و توسعه همزمان است، چالش‌هایی چون رشد فزاینده و چند برابر شدن جمعیت، جوانی جمعیت و افزایش جمعیت در سن کار را به دنبال دارد. گذار دوم جمعیتی با ورود جوامع به دوره پسمادرن آغاز می‌شود، و با چالش‌هایی چون باروری زیر سطح جانشینی، کاهش جمعیت در سن کار، سالخورده‌گی و رشد منفی جمعیتی همراه است. البته آهنگ زمانی وقوع تحولات بسته به شرایط ویژه هر جامعه به شدت متفاوت است. طی قرن گذشته ایران چالش‌های گذار اول جمعیتی را تا حدود زیادی تجربه کرده است. اگر تلویحاً رویکرد نظم‌تمایلی تغییرات را بپذیریم، طی دهه‌های آینده باید شاهد تجربه چالش‌های گذار دوم جمعیتی در ایران باشیم. اتخاذ سیاست‌های مقتضی، مستمر و پویای جمعیتی می‌تواند در تعدیل و تخفیف چالش‌های آینده جمعیتی ایران راهگشا و کارساز باشد.

واژگان کلیدی: گذار اول و دوم جمعیتی، چالش‌ها و فرصت‌ها، باروری زیر سطح جانشینی، گشتاور جمعیتی، سالخورده‌گی جمعیت.

۱. این مقاله توسط آقای دکتر محمد میرزایی استاد جمعیت‌شناسی دانشگاه تهران ویرایش علمی و ادبی شده است، که در آغاز کلام جای دارد از ایشان تشکر و قدردانی شود.

mahmoudi@psrc.ac.ir

* رئیس مرکز مطالعات و پژوهش‌های جمعیتی آسیا و اقیانوسیه

moshfegh@psrc.ac.ir

☆ عضو هیأت علمی مرکز مطالعات و پژوهش‌های جمعیتی آسیا و اقیانوسیه

مقدمه

طی نیم قرن گذشته پدیده گذار جمعیتی همه جوامع در حال توسعه و توسعه‌یافته، بحث‌های فراوان و گوناگونی را دامن زده است. تا اواخر دهه ۱۹۷۰ مرکز توجهات بیشتر بحث‌ها، برداشت‌های کلاسیک از نظریه گذار جمعیتی بود، و تصور عمومی بر این بود که پس از عبور از دوران گذار جمعیتی، باروری و مرگ‌ومیر در سطح پایینی متعادل می‌شود، و در نهایت جمعیت به سوی ایستایی میل می‌کند، یعنی حجم جمعیت و ترکیب سنی جمعیت هم ایستا می‌شود (سرایبی ۱۳۸۹). اما تجربه تحولات جمعیتی کشورهای صنعتی در سه دهه گذشته نشان می‌دهد که پس از پایان دوران گذار اول جمعیتی نه تنها تعادل پایداری در زمینه میزان‌های باروری و مرگ‌ومیر صورت نمی‌گیرد، بلکه باروری زیر سطح جانشینی و سالمندی جمعیت جوامع را در معرض چالش‌های نوظهوری قرار می‌دهد.

مباحثات دامنه‌دار درباره گذار جمعیتی اساساً معطوف به آهنگ و سرعت گذار^۱ و نیز چالش‌ها و مسایل ناشی از ناهماهنگی بین گذار جمعیتی و سایر گذارهای جوامع از جمله گذار اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بوده است. به طور سنتی همواره در کشورهای در حال توسعه رشد بی‌رویه جمعیت مانع رشد متناسب درآمد سرانه بوده است، و بیشتر بحث‌های سیاستی در این جوامع بر این امر تأکید داشته‌اند که چگونه می‌توان رشد اقتصادی را هماهنگ با رشد جمعیتی کرد، و در عین حال رشد بی‌رویه جمعیت را کنترل کرد. اما تجربه کشورهای توسعه‌یافته نشان می‌دهد که پس از طی دوره نوسازی و ورود جوامع به دوره پسامدرن، این ظرفیت‌های اقتصادی است که بر رشد جمعیت پیشی می‌گیرد، و جوامع می‌بایست به فکر اتخاذ تدابیر و خط و مشی‌های هماهنگ‌سازی رشد پایین جمعیتی با تحولات اقتصادی‌شان باشند.

امروزه بسیاری از کشورها به دلیل پس‌افتادگی‌های زمانی^۲ بین الگوهای گذار جمعیتی و سایر ابعاد حیات اقتصادی و اجتماعی خود، در حالتی از عدم تعادل جمعیتی قرار دارند. کشورهای در حال توسعه با مشکلات و مسایل رشد بی‌رویه جمعیت و نیازهای ناشی از ساختارهای جمعیتی جوان، و عمدتاً مسئله بیکاری درگیر هستند، و عموماً رشد بالای جمعیتی آن‌ها مانع افزایش مناسب درآمد سرانه برای جبران عقب‌ماندگی‌های تاریخی آن می‌باشد. برعکس در جوامع توسعه‌یافته این ظرفیت‌های اقتصادی است که بر رشد جمعیت چیره‌گی دارد. لذا این‌گونه کشورها با مسایل ناشی از باروری خیلی پایین، رشد منفی جمعیتی، سالخورده‌گی و کمبود نیروی کار مواجه هستند. گذار جمعیتی ایران از دهه ۱۳۳۰ آغاز شد،

1. Pace of Transition

2. Timing lags

طی سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۶۵ ایران رشد انفجاری جمعیت را تجربه کرد، افت اساسی و مستمر باروری از اواخر دهه ۱۳۶۰ آغاز شد، تداوم کاهش باروری و سرعت یافتن آن طی دهه گذشته به گونه‌ای بوده است که، در شرایط کنونی ایران در آستانه تجربه برخی از ویژگی‌های گذار دوم جمعیتی قرار گرفته است. با توجه به اهمیت موضوع، این مقاله در پی بازشناسی و تحلیل چالش‌ها و فرصت‌های منبعث از گذار اول و دوم جمعیتی با تأکید ویژه بر چالش‌های گذار دوم جمعیتی است. در این مقاله تلاش شده است در ابتدا تفاسیر و روایت‌های متعددی که در سیر تکوینی نظریه گذار جمعیتی و در فضای گفت‌وگو میان جمعیت‌شناسی شکل گرفته است، مورد بحث و بررسی قرار گیرد. در ادامه عمده‌ترین چالش‌ها و فرصت‌های متأثر از گذار جمعیتی در نگاهی کلان و در یک مقیاسی عام مورد بررسی قرار می‌گیرد. پس از طرح و تشریح مبانی‌های نظری و تجربی، به برخی از عمده‌ترین چالش‌ها و فرصت‌های ناشی از گذار اول و دوم جمعیتی ایران پرداخته می‌شود. در پایان بر لزوم تجدید نظر مستمر در سیاست‌های جمعیتی و داشتن رویکردی پویا به جای نگاهی ایستا در حفظ تعادل جمعیتی تأکید خواهد شد.

مبانی نظری و مفهومی

جمعیت‌شناسان برای تحلیل و تبیین تحولات جمعیتی جوامع از نظریه «گذار جمعیتی»^۱ استفاده می‌کنند. روایت‌های کلاسیک از نظریه گذار جمعیتی ناظر بر تغییر از حالت تعادل طبیعی (*۱) به حالت تعادل ارادی (*۲) جمعیتی است^۲ (سرایسی، ۱۳۷۶: ۵۲). در تعادل طبیعی، میزان‌های باروری و مرگ‌ومیر در اثر عوامل زمینه‌ای غیرقابل کنترل بالا، و در نتیجه رشد جمعیت بسیار پایین است. در مسیر توسعه و نوسازی میزان‌های باروری، مرگ‌ومیر و رشد جمعیت به سطح حداقل می‌رسد، لذا جوامع وارد مرحله تعادل ارادی می‌شوند، گذار از تعادل طبیعی به تعادل ارادی که همراه با رشد بالای جمعیتی (*۳) است بیش از ۱۰۰ سال طول می‌کشد (نمودار ۱).

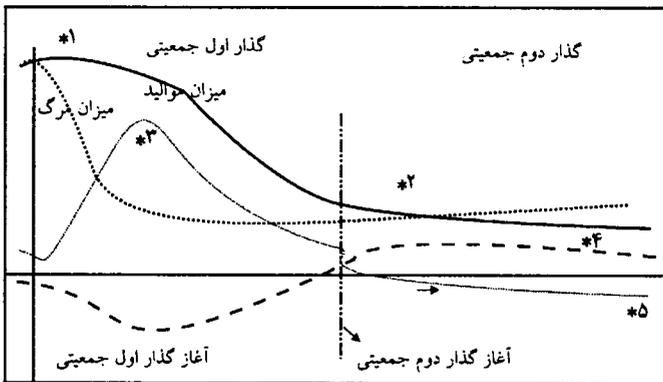
در روایت‌های کلاسیک از نظریه گذار جمعیتی، درباره تحولات جمعیتی، اجتماعی بعد از گذار اول جمعیتی سخنی به میان نیامده است، لذا برخی از جمعیت‌شناسان معاصر تلاش نموده‌اند، وضعیت جدید جمعیتی جوامع توسعه‌یافته را در قالب نظریه گذار دوم جمعیتی

1. Demographic Transition

۲. برای نشان دادن هر یک از وضعیت‌های جمعیتی در مسیر گذار اول و دوم جمعیتی بر روی نمودار شماره (۱) در متن از شماره‌های ستاره‌دار استفاده شده است.

تشریح و تحلیل کنند. نظریه گذار دوم جمعیتی که توسط جمعیت‌شناسان معاصر از جمله لستهاقی^۱ (۱۹۹۵) و ون دی کا^۲ (۲۰۰۱) مطرح شده است، تصویر نسبتاً روشنی از تغییرات جمعیتی در جوامع پسامدرن را ارائه می‌دهد. ون دی کا (۲۰۰۱) در بیان تفاوت اساسی گذار اول و دوم جمعیتی می‌گوید: «اگر کاهش مداوم مرگ‌ومیر مشخصه اصلی گذار اول جمعیتی جوامع است، باروری زیر سطح جانشینی^۳ (*۴) مشخصه اصلی گذار دوم جمعیتی است». در این مرحله رشد طبیعی جمعیت به دلیل فزونی گرفتن میزان مرگ‌ومیر بر میزان مولید منفی می‌شود (*۵) و حجم جمعیتی جوامع رو به کاهش می‌گذارد (نمودار ۱).

نمودار ۱. تفاوت گذار اول و دوم جمعیتی در سال‌های ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵

source: Van de Kaa (2001).

در نمودار (۲) و جدول (۱) تعدادی از کشورهای جهان برحسب موقعیت‌شان در هر یک از مراحل گذار جمعیتی طبقه‌بندی شده‌اند. همچنانکه ملاحظه می‌شود، بیشتر کشورهای افریقایی در مرحله نخست گذار اول جمعیتی قرار دارند. در حالی که بسیاری از کشورهای توسعه‌یافته از جمله ژاپن، ایتالیا، آلمان، اسپانیا و... در حال حاضر مسایل گذار دوم جمعیتی را تجربه می‌کنند. اخیراً دیوید کلمن^۴ (۲۰۰۴) فکر گذار سوم جمعیتی را طرح کرده است، وی افزایش مهاجرت‌های بین‌المللی و شکل‌گیری شبکه‌های مهاجرتی در سطح جهان را مهم‌ترین مشخصه گذار سوم جمعیتی می‌داند. به اعتقاد او این‌گونه مهاجرت‌ها ترکیب ملی و قومیتی جوامع اروپایی را دچار دگرگونی اساسی خواهد کرد. او عوامل اصلی جریان‌ات مهاجرت‌های بین‌المللی را،

1. Lesthaeghe

2. Van de Kaa

۳. میزان باروری کل کمتر از ۲/۱ بچه برای هر زن.

4. David Colman

جدول ۱- تقسیم‌بندی کشورها براساس مراحل مختلف گذار جمعیت براساس میزان تقریبی باروری کل و میانه سنی جمعیت در سال ۲۰۰۰

سنی	میزان باروری کل	مرحله
۱۵-۲۲	۶/۸ - ۸	مرحله نخست گذار اول جمعیتی (نیجر، سومالی، اوگاندا و...)
۲۳-۲۷	۵ - ۶/۷	در حال گذار: (پاکستان، عمان، بوتان و...)، (مراکش، نیکاراگوئه، مراکش و...)، (ازبکستان، پرو، سریلانکا و...)
۲۸-۳۲	۳-۴/۹	
۳۳-۳۷	۲-۲/۹	
۳۸ - ۵۴	۱/۱-۱/۶۹	گذار دوم جمعیتی: مرحله سقوط جمعیتی (لتونی، روسیه، آلمان، ایتالیا، اسپانیا و...)

تغییرات الگوهای همسریابی، شغل‌یابی فراملی، و همانند شدن و یا به حاشیه رفتن جمعیت‌های قومی می‌داند.

در ادامه مطلب چالش‌ها و فرصت‌های ناشی از گذار جمعیتی اجمالاً در دو بخش بررسی خواهد شد. بخش اول به چالش‌های گذار اول جمعیتی اختصاص دارد، و در بخش دوم چالش‌های گذار دوم جمعیتی بررسی می‌شود. از آنجا که به‌زعم برخی از جمعیت‌شناسان و براساس شواهد و قرائن جمعیتی، در حال حاضر (۱۳۸۹) ایران مراحل پایانی گذار اول جمعیتی را تجربه می‌کند و در آستانه ورود به گذار دوم جمعیتی است، مسایل و چالش‌های گذار دوم جمعیتی به صورت مفصل‌تری مورد بررسی قرار می‌گیرد.

چالش‌ها و مسایل ناشی از گذار اول جمعیتی

در مرحله نخست گذار اول جمعیتی، میزان‌های مولید و مرگ‌ومیر در سطح بالایی قرار دارند و به تبع آن، میزان رشد طبیعی جمعیت اندک است. در این مرحله میانه سنی بین حدوداً ۱۵-۲۲ سال است، و امید زندگی به سختی به بالای ۴۰ سال می‌رسد. هم‌اکنون علی‌رغم پیشرفت‌های جهانی در علوم مختلف و نیز استفاده فراگیر از آنتی‌بیوتیک‌ها و کنترل بیماری‌های واگیردار، تعداد قابل توجهی از کشورهای جهان به‌ویژه در قاره‌ی آفریقا از سطح باروری و مرگ‌ومیر بالایی برخوردارند، و به نوعی هنوز در مرحله نخست گذار اول جمعیتی قرار دارند. برای مثال، در سال ۲۰۰۸ میلادی میزان باروری کل و مرگ‌ومیر عمومی در کشور سومالی به ترتیب برابر با ۶/۴ و ۱۶ در هزار بوده، این میزان‌ها برای اوگاندا برابر با ۶/۴ و ۱۳، برای زامبیا

برابر با ۵/۹ و ۱۷ و برای تانزانیا برابر با ۵/۶ و ۱۲ در هزار بوده است. این در حالی است که در همین سال، متوسط میزان باروری کل، در جهان ۲/۶ بچه برای هر مادر و میزان مرگ‌ومیر عمومی برابر با ۸ در هزار بوده است.

در مرحله نخست گذار اول جمعیتی سرمایه‌گذاری در مورد تنظیم خانواده، کاهش مرگ‌ومیر اطفال، مهار بیماری عفونی و انگلی، ارتقاء بهداشت کودکان و مادران، آموزش و تربیت در دوره ابتدایی از اهم نیازهای اجتماعی، جمعیتی است. به علت بالا بودن بار و وابستگی کودکان، فشار اقتصادی زیادی به جمعیت فعال جامعه وارد خواهد شد، در این مرحله ساختار سنی جمعیت‌ها بسیار جوان و قابلیت تولید و پس‌انداز اقتصادی بسیار پایین است.

مرحله دوم گذار اول جمعیتی با کاهش اساسی در میزان‌های مرگ‌ومیر آغاز می‌شود. در این مرحله میزان مرگ‌ومیر به ویژه مرگ‌ومیر اطفال و نوزادان به تدریج کاهش یافته، اما میزان‌های باروری همچنان در سطح بالایی قرار دارد، لذا رشد طبیعی جمعیت افزایش می‌یابد، بنابراین شاهد افزایش‌های اساسی در حجم جمعیت‌های ملی در جوامع در حال گذار خواهیم بود (نمودار ۱).

این مرحله را می‌توان مرحله «انفجاری جمعیت» جوامع نام نهاد. در کنار این تغییرات حجمی و ترکیبی جمعیت، شاهد تغییرات فضایی و مکانی جمعیتی خواهیم بود. آغاز و شدت گرفتن مهاجرت‌های دسته‌جمعی از مناطق روستایی به مناطق شهری از عمده‌ترین چالش‌های جمعیتی جوامع در این مرحله از گذار جمعیتی است (زلینسکی، ۱۹۷۹).

بعد از افت اساسی میزان‌های مرگ‌ومیر، با تأخیری نسبتاً طولانی میزان باروری نیز رو به کاهش می‌گذارد. بنابراین شکل هرم‌های سنی جمعیت‌ها کاملاً دگرگون می‌شوند، این فرایند موجب پیدایش نوعی حالت برآمدگی و تورم در تعداد و حجم جمعیت در سنین جوانی و میان‌سالی می‌شود. با سرعت یافتن کاهش باروری به تدریج شکل سنتی هرم سنی که عموماً مثلثی شکل است، تغییر می‌کند و پایه‌های هرم سنی کوچکتر می‌شود و شکل تحدب و برآمدگی هرم سنی در سنین میانی تکمیل خواهد شد.

بنابراین ادامه گذار اول جمعیتی، همراه با تغییرات تدریجی ساختمان سنی است. نتیجه بالا بودن سطح باروری و افت اساسی آن در یک دوره نسبتاً بلندمدت، افزایش جمعیت در سن کار است، یعنی زمانی که برآمدگی به وجود آمده در اثر باروری بالا در هرم سنی، به طرف سنین میانی هرم سنی میل می‌کند. برخی از جمعیت‌شناسان از این مرحله تحت عنوان «فرصت جمعیتی» یاد می‌کنند، و مهم‌ترین مشخصه این دوران افزایش جمعیت در سن کار است. فرصت جمعیتی وقتی رخ می‌دهد که افزایش جمعیت در سنین کار با کاهش جمعیت در سن وابستگی (زیر ۱۵ سال و بالای ۶۵ سال) توأمان می‌گردد.

پنجره جمعیتی به شکل‌های متفاوتی منجر به بروز فرصت‌ها برای رشد تولید سرانه می‌شود. افزایش تعداد تولیدکنندگان (جمعیت در سن کار) نسبت به تعداد مصرف‌کنندگان (جمعیت کودکان و نوجوانان و سالمندان) به‌طور طبیعی افزایش تولید سرانه را به دنبال دارد (بلوم و دیگران ۲۰۰۱)، بررسی‌های بلوم^۱ و ویلیامسن^۲ (۱۹۹۸) در مورد تأثیرات ساختار سنی بر رشد اقتصادی در آسیای شرقی نشان داد که افزایش جمعیت در سن کار در جهش اقتصادی آسیای شرقی بسیار مؤثر بوده است، به طوری که بین یک‌چهارم تا دوپنجم معجزه اقتصادی^۳ آسیای شرقی را به بهره‌گیری از پنجره جمعیتی‌شان نسبت داده‌اند.

لازم به تأکید است که پنجره جمعیتی و بهره‌وری اقتصادی ناشی از آن همواره قطعی نیست و این واژه ممکن است به اشتباه تعبیر شود. برای تحقق این فرصت نیاز به اتخاذ سیاست‌های مناسب در حیطه آموزش، بهداشت، انعطاف‌پذیری بازار کار، توسعه اشتغال و نیز تشویق سرمایه‌گذاری و پس‌انداز است.

چالش‌ها و مسایل ناشی از گذار دوم جمعیتی

ون دی کا (۲۰۰۲) به‌طور ضمنی رسیدن باروری به زیر سطح جانشینی و دوام آن را در این سطح را ملاک جمعیتی ورود به گذار دوم جمعیتی می‌داند. در گذار دوم جمعیتی، سطح مرگ‌ومیر به علت سالخوردگی جمعیت از سطح باروری بیشتر می‌شود و رشد طبیعی جمعیت به زیر صفر میل می‌کند (نمودار ۱). در ادامه مطلب به تشریح و توصیف برخی از مهم‌ترین مسایل و چالش‌های مختلف گذار دوم جمعیتی پرداخته می‌شود.

چالش‌ها و مسایل جمعیتی متعددی در دوران گذار دوم جمعیتی بروز خواهد یافت که برخی از آن‌ها عبارتند از: الف) کاهش رشد و حجم جمعیت‌های ملی، ب) کاهش باروری و تجدید نسل، ج) افزایش میانگین سنی و سالمندی جمعیت و د) کاهش جمعیت در سن کار و افزایش مهاجران خارجی.

الف) یکی از چالش‌های گذار دوم جمعیتی کاهش رشد و حجم جمعیتی است که بلاکر در سال ۱۹۴۷ از آن تحت عنوان سقوط جمعیتی یاد کرد. می‌توان گفت در حال حاضر بسیاری از کشورهای توسعه‌یافته در مرحله سقوط جمعیتی قرار دارند. جدول شماره (۲) کشورهایی را در اروپا نشان می‌دهد که طی دوره ۲۰ ساله (۲۰۱۰-۱۹۹۰) بیشترین حجم جمعیتی را در اثر رشد منفی جمعیتی از دست داده‌اند.

1. Bloom

2. Williamson

3. Economic miracle

جدول ۲- کشورهای اروپایی که در دوره (۲۰۱۰-۱۹۹۰) بیشترین حجم جمعیتی را از دست داده‌اند

تغییرات (درصد)	جمعیت (میلیون)		نام کشور
	۲۰۱۰	۱۹۹۰	
-۱/۷	۲/۳	۲/۷	لتونی
-۱۴/۷	۱/۳	۱/۶	استونی
-۱۴/۵	۳/۹	۴/۵	بوسنی و هرزگوین
-۱۳/۶	۷/۶	۸/۸	بلغارستان
-۱۱/۷	۴۵/۷	۵۱/۸	اوکراین
-۷/۵	۲۱/۵	۲۳/۲	رومانی

Source: Populationeurope.org

ب) از دیگر مسائلی جوامع در گذار دوم جمعیتی بحران باروری و تجدید نسل است، که مشکل کاهش حجم جمعیت‌های ملی در کشورهای توسعه یافته متأثر از آن است. تجربه باروری زیر سطح جانشینی در کشورهای اروپایی از دهه ۱۹۶۰ آغاز شد. مطالعات نشان می‌دهد که مجارستان و لتونی در دهه ۱۹۶۰، آلمان، دانمارک، فنلاند، لوگزانبرک، کرواسی، روسیه، اوکراین، اتریش، بلژیک، فرانسه، نروژ، انگلستان، سوئیس، استونی و ایالات متحده در دهه ۱۹۷۰ به مرحله باروری پایین (میزان باروری کل زیر ۲/۱) رسیده‌اند (ون دی کا، ۲۰۰۲).

به‌زعم بسیاری از جمعیت‌شناسان، بعد از پنج دهه باروری زیر سطح جانشینی، جوامع غربی با یک بحران جمعیتی جدی مواجه شده‌اند.^۱ بسیاری از کشورهای غربی از جمله آلمان، ایتالیا، اسپانیا و اروپای شرقی در سال ۲۰۰۶ میزان باروری کل کمتر از ۱/۴۰ را تجربه نموده‌اند. این در حالی است که سطح مطمئن برای یک رشد مطلوب جمعیتی کمی بیشتر از سطح جانشینی (۲/۱ = TFR) است. دولت آلمان از سال ۱۹۷۵ به بعد، سیاست تشویق موالید را در پیش گرفت. این سیاست‌ها شامل مرخصی زایمان طولانی‌مدت، مرخصی تحصیلی با حقوق، وام‌های بدون بهره به زوج‌های تازه ازدواج کرده، افزایش چشم‌گیر پاداش‌های تولد، افزایش ماهانه کمک‌هزینه خانوار و بهبود تدابیر مراقبت‌های کودکان در مهد کودک‌ها بوده است. دولت آلمان توانست میزان باروری را از ۱/۵۴ در سال ۱۹۷۵ به ۱/۹۴ در سال ۱۹۸۰ برساند (اندرسون ۲۰۰۴).

ج) از دیگر ویژگی‌های گذار دوم جمعیتی، افزایش میانگین سنی و سالمندی است. کاهش

1. www.voxeu.org

مداوم باروری همراه با افزایش امید زندگی، افزایش جمعیت سالمندان را به دنبال دارد. این فرآیند در جوامعی که گذار جمعیتی را زودتر آغاز کرده‌اند، با سرعتی بیشتری رخ می‌دهد. برخی از جمعیت‌شناسان از این مرحله تحت عنوان انفجار عمودی سالمندان و معکوس شدن هرم سنی یاد می‌کنند. در صورتی که افت اساسی باروری در بلندمدت استمرار یابد، جمعیت‌های سالمند بدون پشتوانه حمایت نسلی خواهند ماند، اما اگر باروری در سطح مطلوبی باشد، نه تنها حمایت‌های بین‌نسلی خانوادگی تقویت خواهد شد، بلکه فشار اقتصادی کمتری بر بخش‌های تأمین اجتماعی، صندوق‌های بازنشستگی وارد خواهد آمد.

چالش دیگر سالمندی جمعیت، تأثیر بر تعامل و پیوستگی بین نسل‌های مختلف جامعه خواهد بود. به دلیل اینکه در جامعه‌ای که حدود یک‌سوم جمعیت آن را سالمند بالای ۶۵ سال تشکیل می‌دهند، تعامل بین نسل جوان و گروه سالمندان ممکن است با دشواری روبه‌رو شود و شکاف نسلی بیشتر گردد. دولت‌ها با مشارکت سازمان‌های مردم‌نهاد و رسانه‌ها برای نزدیک کردن دو نسل و کم کردن شکاف نسلی از سیاست‌های معینی بایستی استفاده نمایند. در کشوری مانند ژاپن یک تفاوت بین‌نسلی این است که جوانان در مقایسه با والدین خود قدرت برنامه‌ریزی طولانی مدت برای شغل و آینده شغلی خود ندارند و فرصت‌های شغلی برای آن‌ها محدودتر بوده و بیشتر ممکن است به مهاجرت‌های شغلی روی آورند (ویل^۱ ۲۰۰۶).

کاهش سطوح باروری و سالخوردگی جمعیت دارای تبعات سیاسی نیز هست. از نظر پستن و مک‌لین (۲۰۰۵) تبعات سیاسی باروری خیلی پایین و سالخوردگی جمعیت، کاهش توان سیاسی، جاه‌طلبی ملی، و قدرت نظامی است (پستن و مک‌لین^۲ ۲۰۰۵:۲۶).

د) کاهش جمعیت در سن کار و افزایش تدریجی مهاجران خارجی: باروری خیلی پایین و سالخوردگی جمعیت در گذار دوم جمعیتی، کاهش جمعیت در سن کار را به دنبال خواهد داشت. اگرچه سیاست پذیرش مهاجران خارجی می‌تواند تا حدی کمبود نیروی کار ناشی از سالخوردگی جمعیت و باروری پایین این‌گونه جوامع را تعدیل نماید، اما اثرات مهمی بر تغییرات قومیتی و نژادی آن‌ها بر جای خواهد گذاشت، این‌گونه مهاجرت‌ها نه تنها ترکیب قومی نژادی و ساختاری جوامع مهاجرپذیر را تغییر می‌دهد، بلکه هویت فرهنگی و اجتماعی آن‌ها را هم دگرگون خواهد کرد. بد نیست به ذخیره مهاجران خارجی جوامع اروپایی نگاهی گذرا داشته باشیم. آمارهای مهاجران بین‌المللی نشان می‌دهد که ذخیره مهاجرتی^۳ کشورهای استرالیا ۲۵

1. Wiel
3. Migration Stock

2. Poston & Micklin

درصد، کانادا ۲۰/۱ درصد، فرانسه ۸/۵ درصد، لوگزانبورگ ۳۶/۲ درصد، ایالات متحده آمریکا ۱۳/۶ درصد کل جمعیت این کشورها در سال ۲۰۰۷ بوده است، همچنانکه قبلاً ذکر شده برخی از جمعیت‌شناسان معاصر از جمله کلمن (۲۰۰۴) تغییرات اجتماعی، جمعیتی و فرهنگی ناشی از مهاجرت‌های بین‌المللی در اروپا را تحت عنوان گذار سوم جمعیتی نام‌گذاری کرده‌اند.

گذار جمعیتی ایران: فرصت‌ها و چالش‌ها

جدول (۴) مقایسه نتایج پیش‌بینی جمعیت ایران را طی دوره‌های پنج‌ساله و براساس سه سناریوی دفتر جمعیت سازمان ملل بین سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۴۳۰ نشان می‌دهد. براساس سناریوی حد پایین که منطبق با روند فعلی کاهش نرخ باروری کل و رشد طبیعی جمعیت در کشور است، جمعیت ایران از تعداد ۷۳/۳ میلیون نفر در سال ۱۳۹۰ به ۸۵ میلیون نفر در سال ۱۴۳۰ افزایش خواهد یافت، و در ۱۰ سال پایان این دوره ایران رشد منفی جمعیتی را تجربه خواهد کرد. براساس سناریوی حد متوسط، جمعیت ایران از تعداد ۷۵/۵ میلیون نفر در سال ۱۳۹۰ به ۱۰۵ میلیون نفر در سال ۱۴۳۰ افزایش خواهد یافت، و در ۵ سال پایان دوره رشد جمعیت کمتر از نیم درصد را تجربه خواهد کرد. نهایتاً اینکه براساس سناریوی حد بالای سازمان ملل، جمعیت ایران از تعداد ۷۷/۳ میلیون نفر در سال ۱۳۹۰ به حدود ۱۲۸ میلیون نفر در سال ۱۴۳۰ افزایش خواهد یافت و در پایان دوره رشد ۰/۸۹ درصد جمعیتی را تجربه خواهد کرد.

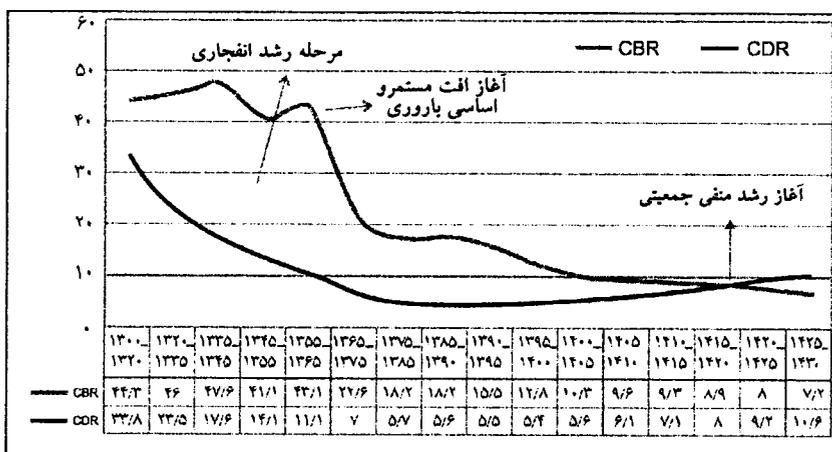
همانطور که گفته شد شواهد جمعیتی در سال ۱۳۸۵ نشان می‌دهد که تحولات جمعیتی ایران منطبق بر سناریوی حد پایین سازمان ملل است. نمودار شماره (۲) الگوی گذار جمعیتی ایران را از سال ۱۳۰۰ تا سال ۱۴۳۰ براساس آمارهای واقعی گذشته و حد سناریوی پایین سازمان ملل نشان می‌دهد. همان‌گونه که مشاهده می‌گردد، همانند اکثر کشورهای در حال توسعه، ایران نیز بعد از جنگ جهانی دوم طی مراحل گذار جمعیتی را با کاهش اساسی و مستمر مرگ‌ومیر آغاز کرد. در فاصله دهه‌ی ۱۳۳۰ تا دهه‌ی ۱۳۶۰ ایران با رشد بی‌سابقه و شتابان جمعیت مواجه بود، به طوری که معدل رشد سالانه جمعیتی در این چهار دهه به رقمی حدود ۳ درصد بالغ می‌شد. رشد سالانه ۳ درصد، سبب شد جمعیت هر ۲۳ سال یکبار دو برابر و در طول یک قرن بیش از شانزده برابر شود. رشد سالانه ۳ درصد سبب شد، جمعیت ایران از رقمی کمتر از ۱۹ میلیون نفر در سال ۱۳۳۵ به رقمی در حدود ۵۰ میلیون نفر در سال ۱۳۶۵ بالغ شود. پیشرفت بهداشت و گسترش آن و به تبع آن کاهش میزان‌های مرگ‌ومیر به‌ویژه مرگ‌ومیر نوزادان و اطفال نقش اصلی و تعیین‌کننده در شتاب رشد جمعیت داشته است (میرزایی و همکاران، ۱۳۸۲).

جدول ۴- مقایسه سه سناریوی پیش‌بینی جمعیتی (حد پایین، متوسط و بالا) سازمان ملل تا افق ۱۳۳۰

سناریوی حد بالا			سناریوی حد متوسط				سناریوی حد پایین				دوره	
میان سنی	میزان باروری کل	رشد سالانه	تعداد جمعیت	میان سنی	میزان باروری کل	رشد سالانه	تعداد جمعیت	میان سنی (سال)	میزان باروری کل	رشد سالانه (درصد)	جمعیت (میلیون)	سال
۲۲/۹	۲/۵۳	۱/۴	۷۱/۲	۲۳/۱	۲/۳۳	۱/۲۴	۷۰/۷	۲۳/۳	۱/۷۵	۱/۱	۷۰	۱۳۸۵
۲۴/۹	۲/۵۳	۱/۶۳	۷۷/۳	۲۵/۴	۲/۱۸	۱/۳۳	۷۵/۵	۲۶/۱	۱/۵۶	۱/۰۶	۷۳/۳	۱۳۹۰
۲۶/۷	۲/۵۳	۱/۹	۸۵	۲۷/۷	۲/۰۶	۱/۵	۸۱/۴	۲۸/۹	۱/۵۴	۰/۸۷	۷۷/۳	۱۳۹۵
۲۸/۵	۲/۴۵	۱/۶۳	۹۲/۲	۳۰/۱	۱/۹۵	۱/۲۷	۸۶/۷	۳۱/۸	۱/۳۶	۰/۵۸	۸۰/۸	۱۴۰۰
۳۰/۳	۲/۳۶	۱/۲۶	۹۸/۲	۳۲/۶	۱/۸۶	۰/۹۴	۹۱	۳۵	۱/۳۵	۰/۳۸	۸۲/۲	۱۴۰۵
۳۰/۹	۲/۳۵	۱/۱۱	۱۰۲/۸	۳۵	۱/۸۵	۰/۸۶	۹۴/۴	۳۸	۱/۳۵	۰/۲۳	۸۴/۷	۱۴۱۰
۳۱/۷	۲/۳۵	۱/۱۲	۱۰۹/۹	۳۶/۱	۱/۸۵	۰/۶۹	۹۷/۸	۴۱	۱/۳۵	۰/۱۱	۸۵/۷	۱۴۱۵
۳۲/۶	۲/۳۵	۱/۱۵	۱۱۶/۳	۳۷/۳	۱/۸۵	۰/۶۴	۱۰۰	۴۳/۴	۱/۳۵	-۰/۰۴	۸۶/۲	۱۴۲۰
۳۳/۷	۲/۳۵	۱/۰۶	۱۲۲/۶	۳۸/۷	۱/۸۵	۰/۵۳	۱۰۳/۶	۴۵/۴	۱/۳۵	-۰/۲۳	۸۶	۱۴۲۵
۳۵/۱	۲/۳۵	۰/۸۹	۱۲۸/۲	۴۰/۲	۱/۸۵	۰/۳۵	۱۰۵/۴	۴۷/۳	۱/۳۵	-۰/۲۳	۸۵	۱۴۳۰

Source: United Nation Population Division, (2002); "UN Projection Report Revised 2000", New York.

نمودار ۲. الگوی گذار جمعیتی ایران براساس سناریوی حد پایین سازمان ملل ۱۳۰۰-۱۴۳۰

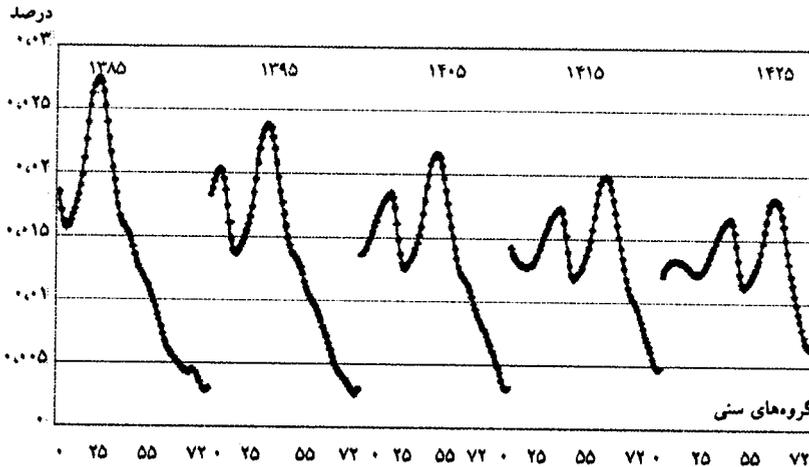

می‌توان گفت که بین سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۳۰ با توجه به اینکه ایران بالاترین درصد رشد جمعیتی را تجربه کرده است، در مرحله دوم گذار اول جمعیتی قرار داشته است. از اواخر دهه ۱۳۶۰ تا ۱۳۸۵ با توجه به افت اساسی باروری می‌توان گفت که ایران اواخر دوره گذار اول جمعیتی را تجربه کرده است. شواهد و قرائن جمعیت‌شناختی از جمله میزان باروری کل زیر سطح جانشینی یعنی میزان باروری کل ۱/۸ فرزند برای هر مادر، نشان می‌دهد که هم‌اکنون (دهه ۱۳۹۰) ایران در آستانه ورود به گذار دوم جمعیتی است. یکی از چالش‌های گذار جمعیتی در ایران که هم‌اکنون علایم و شواهد آن در جمعیت کشور قابل مشاهده است، کاهش سطح باروری به زیر سطح جانشینی و کاهش ظرفیت تجدید نسل جمعیت در ایران است. نتایج مطالعات نشان می‌دهد که در سال ۱۳۷۹ میزان باروری کل در مناطق شهری ۲۰ استان کشور زیر سطح جانشینی (حدود ۲ فرزند) بوده‌اند (مهریار و احمدنیا، ۲۰۰۳) که در سرشماری ۱۳۸۵ به ۲۶ استان افزایش یافته است (عباسی و دیگران ۲۰۰۶؛ عباسی شوازی و دیگران ۱۳۸۴). نتایج سرشماری سال ۱۳۸۵ بیانگر این است که میزان باروری کل به حدود ۱/۸ فرزند کاهش یافته و تداوم شاخص باروری پایین‌تر از حد جانشینی (باروری کل پایین‌تر از ۲/۱ فرزند) در کشور فراگیر شده است، حتی برخی از استان‌های کشور باروری خیلی پایینی را تجربه نموده‌اند، در سال ۱۳۸۵، چهار استان کشور میزان باروری بین ۱/۲ و ۱/۶ فرزند و ۱۳ استان نیز باروری بین ۱/۷ و

۲/۱ فرزند داشته‌اند، میزان باروری کل در ۱۲ استان بین ۲/۱ و ۲/۴ فرزند بوده و تنها استان‌های هرمزگان با میزان باروری کل ۲/۵ و سیستان بلوچستان با باروری کل ۳/۷ فرزند بالاترین باروری در کل کشور را دارا بوده‌اند (عباسی و مک‌دونالد ۲۰۰۶). کاهش سطح باروری منجر به کاهش قدرت تجدید نسل جمعیت کشور می‌شود به طوری که تداوم کاهش میزان خالص تجدید نسل منجر به رشد منفی جمعیتی در دهه ۱۴۲۰ به بعد خواهد شد. این مسئله در سناریوی حد پایین جمعیتی سازمان ملل از سال ۱۴۲۰ بروز خواهد یافت، به طوری که در آن سال میزان خالص تجدید نسل برابر با ۰/۶۵ و رشد جمعیت کشور معادل ۰/۰۴ - درصد پیش‌بینی شده است.

نمودار شماره (۴) تحولات الگوی سنی جمعیت کشور را برحسب گروه‌های سنی منفرد از سال ۱۳۸۵ تا سال ۱۴۲۵ نشان می‌دهد. این نمودار از دو بعد قابل ملاحظه است، یکی اثر افزایش باروری دهه ۱۳۶۵-۱۳۵۵ بر شکل‌گیری انباشتگی سنی جمعیت کشور است، که در حال حاضر این انباشتگی سنی در گروه‌های سنی ۳۰-۱۵ ساله است، همچنانکه بیان شد افزایش جمعیت در سن کار که از آن با عنوان پنجره یا فرصت جمعیتی یاد می‌کنند، موقتی است، و همیشه به شکل یک فرصت باقی نمی‌ماند. همانگونه که نمودار شماره (۴) نشان می‌دهد با حرکت نسل انفجار موالید، به طرف سنین سالخوردگی، به تدریج جمعیت از سنین کار و تولیدکنندگی خارج شده و به سنین مصرف‌کنندگی و وابستگی وارد می‌شود. لذا این پدیده در سال‌های آتی یک فرصت نیست بلکه اگر تمهیدات و تدابیر لازم برای دوره سالخوردگی جمعیت اندیشیده نشود، می‌تواند تبدیل به یک چالش بزرگ اجتماعی شود. بعد دیگری که در نمودار (۴) حائز اهمیت است، اثر این انباشتگی جمعیتی برای شکل‌گیری موج دوم افزایش موالید که شواهد آن در ساختار سنی ۱۳۸۵ هویدا شده و در سال ۱۳۹۵ برجسته‌تر شده است، با توجه به اینکه نسل موج دوم موالید در سال ۱۴۱۵ در سنین ازدواج قرار می‌گیرند، در سال ۱۴۲۵ موج سوم افزایش موالید را با شدت و حدت کمتری جمعیت ایران تجربه خواهد کرد. این پدیده در جمعیت‌شناسی تحت عنوان اثر ساختاری جمعیت بر رشد یا گستاور جمعیت نامیده می‌شود.

نمودار ۴. الگوی تغییرات ساختار سنی جمعیت ایران برحسب گروه‌های سنی منفرد ۱۳۸۵-۱۴۲۵

جدول شماره (۵) نشان می‌دهد که طی سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۴۰۵ همواره نزدیک به ۷۰ درصد از جمعیت کشور در سن کار و فعالیت قرار خواهد داشت، که این ویژگی ساختار جمعیتی اگر درست و با رویکردی استراتژیک اداره شود، نقش درخور توجهی در افزایش تولید ناخالص داخلی خواهد داشت.

جدول ۵- تحولات جمعیت در سن کار در ایران تا سال ۱۴۰۵

روستایی	شهری	جمعیت کل	سال
۶۵/۸۴	۷۱/۵۲	۶۹/۷۳	۱۳۸۵
۶۸/۰۳	۷۲/۲۹	۷۰/۹۶	۱۳۹۰
۶۷/۲۰	۷۱/۰۹	۶۹/۸۸	۱۳۹۵
۶۶/۱۸	۶۹/۶۴	۶۸/۵۴	۱۴۰۰
۶۷/۸۵	۷۰/۲۸	۶۹/۴۷	۱۴۰۵
+۳/۰۵	-۱/۷۳	-۰/۳۷	تغییرات به درصد

منبع: زنجانی و دیگران، ۱۳۸۹

از دیگر چالش‌های گذار جمعیتی ایران افزایش میانگین سنی و سالمندی جمعیت طی نیم قرن آینده است. میرزایی در این رابطه اشاره می‌کند: «اگر نقطه‌ی شروع کاهش اساسی و مستمر باروری در ایران را سال ۱۳۶۵ در نظر بگیریم تا پایان ربع اول قرن پانزدهم هجری شمسی (۱۴۲۵) ساختار جمعیت ایران ساختاری کاملاً سالخورده خواهد بود. در حالی که تا سال ۱۳۷۵ همواره کمتر از ۵ درصد از کل جمعیت ایران در سنین بالاتر از ۶۵ سال قرار داشته‌اند و هنگام نیل به سالخوردگی کامل جمعیت (دهه سوم قرن پانزدهم) نسبت درصد جمعیت ۶۵ ساله به بالا به حدود ۱۵ درصد رسیده و در واقع بیش از سه برابر خواهد شد» (میرزایی و همکاران، ۱۳۸۲). جدول شماره (۶) نتایج مطالعات زنجانی و دیگران (۱۳۸۰) را در زمینه تحولات سالمندی جمعیت در ایران را طی سال‌های ۱۴۰۵-۱۳۸۵ نشان می‌دهد. همانطوری که ملاحظه می‌گردد، تعداد جمعیت ۶۰ سال به بالا تا سال ۱۴۰۵، بیش از ۹۶ درصد افزایش خواهد یافت و در حدود ۵ میلیون نفر به جمعیت فعلی سالمند کشور افزوده خواهد شد. شاخص سالخوردگی جمعیت^۱ نشان می‌دهد نسبت سالخوردگی جمعیت در ایران روندی رو به افزایش خواهد داشت و از ۱۸/۱ درصد در سال ۱۳۷۹ به ۱۴۵/۱ درصد در سال ۱۴۲۹ خواهد رسید، یعنی در سال ۱۴۲۹ تعداد سالخوردگان ۱/۴۵ برابر تعداد زیر ۱۵ سال خواهد بود. شاخص نسبت حمایت بالقوه^۲، روند نزولی خود را طی خواهد نمود. به طوری که از ۱۳/۵ واحد در سال ۱۳۷۹ به ۳/۵ واحد در سال ۱۴۲۹ خواهد رسید (کاظمی‌پور و دیگران ۱۳۸۴). سالمندی جمعیت، چالش‌هایی را برای دولت‌ها پیرامون مراقبت‌های بهداشتی مورد نیاز، پرداخت حق بیمه درمانی و مستمری بازنشستگی جمعیت رو به تزاید سالمندان فراهم خواهد کرد، که نظام برنامه‌ریزی کشور نباید از آن غافل باشد.

جدول ۶- تحولات جمعیت ۶۰ سال به بالا تا افق سال ۱۴۰۵

سال	۱۳۸۵	۱۴۰۵	کل مرد وزن (تعداد، هزار نفر)	درصد افزایش در
				فاصله ۱۴۰۵-۱۳۸۵
کل کشور (به میلیون)	۵۱۲۱	۱۰۰۴۸	+۴۹۲۷	۹۶/۲
شهری	۳۲۷۹	۷۶۳۱	+۴۳۵۲	۱۱۰/۳
روستایی	۱۸۴۲	۲۴۱۷	+۵۷۵	۸۳/۱۸

منبع: زنجانی، حبیب‌الله و دیگران، ۱۳۸۹.

۱. نسبت جمعیت ۶۰ ساله و بیشتر به جمعیت زیر ۱۵ سال.
۲. نسبت جمعیت ۶۴-۱۵ ساله به جمعیت ۶۵ ساله و بیشتر.

در برخی از کشورها مانند ژاپن که با سالمندی جمعیت مواجه هستند، ازدیاد مستمر جمعیتی که حق بازنشستگی پرداخت نمی‌کنند نگرانی‌هایی را برای دولت فراهم آورده است. لذا این امر بار اقتصادی و بهداشتی بیشتری را برای دولت‌ها به همراه دارد. در سال ۱۹۹۴ ژاپن به عنوان یک جمعیت سالخورده ۶/۵ درصد از تولید ناخالص داخلی خود را صرف هزینه‌های درمانی سالمندان کشور نموده است. اساساً در برنامه‌ریزی‌ها هم تعداد سالمندان و هم نسبت سالمندان در کل جمعیت باید مورد توجه قرار گیرند به ویژه در سیاست‌گذاری‌های کلان ملی، تعداد سالمندان در واقع بیان‌کننده تعداد تخت‌های بیمارستانی مورد نیاز در آینده، تعداد افراد متخصص طب سالمندان، کمک‌های بهداشتی و تعداد خانه‌های سالمندی مورد نیاز برای آینده است و نسبت سالمندان در یک جمعیت بیان‌کننده تعداد افراد مورد نیاز در سنین کار و فعالیت برای ارائه حمایت‌های مالی به اشخاص سالمند و تعداد مددکاران و افراد متخصص طب سالمندی و پرسنل مورد نیاز برای آموزش و فعالیت در خانه‌های سالمندی است.

نتیجه‌گیری

در این مقاله تلاش شده برخی از عمده‌ترین چالش‌ها و فرصت‌هایی که جوامع در طی مراحل گذار جمعیتی‌شان با آن روبرو می‌شوند تحلیل و بررسی شود. همچنانکه ملاحظه شد گذار اول و دوم جمعیتی با مسائل و چالش‌های خاصی همراه است. کشورهای توسعه‌یافته که گذار دوم جمعیتی را تجربه می‌کنند به نوعی با مسایل عدم تعادل جمعیتی از جمله سالخوردگی جمعیت، باروری بسیار پایین، کمبود نیروی کار و... مواجه هستند، در مقابل بسیاری از کشورهای در حال توسعه با مسایل و مشکلات گذار اول جمعیتی از جمله باروری بالا، جوانی جمعیت و مازاد نیروی کار مواجه هستند. لذا می‌توان گفت هم کشورهای توسعه‌یافته و هم کشورهای در حال توسعه با عدم توازن در حجم، ساخت و ترکیب جمعیتی مواجه هستند، لذا هدف سیاست‌های جمعیت‌بایستی رسیدن به نقطه تعادلی جمعیتی باشد.

البته جوامع در فاصله بین گذار اول به گذار دوم با پتانسیل‌ها و قابلیت‌های انسانی ناشی از پنجره جمعیتی مواجه می‌شوند. این ظرفیت جمعیتی در عین حالی که می‌تواند در سرعت بخشیدن به توسعه اقتصادی جوامع کارساز باشد، می‌تواند یک منبع تهدید بالقوه باشد که به عملکرد صحیح نظام برنامه‌ریزی هر کشور در این رابطه بستگی دارد.

چالش‌ها و فرصت‌های جمعیتی کشور در افق‌های زمانی کوتاه‌مدت و بلندمدت قابل تفکیک است. عمده‌ترین فرصت‌های ناشی از گذار جمعیتی که طی دهه جاری و پیش‌رو با آن مواجه هستیم، پنجره جمعیتی کشور است که شرح آن رفت. و اما در افق بلندمدت‌تر مسایلی

چون سالخوردگی جمعیت، باروری پایین، کاهش جمعیت در سن کار، کاهش حجم و تعداد جمعیت ملی مسایلی هستند که در صورت ادامه روند فعلی در آینده با آن‌ها مواجه خواهیم شد. بررسی‌ها نشان می‌دهد تعداد جمعیت بالای ۶۰ سال کشور تا سال ۱۴۰۵ حدوداً ۹۶ درصد افزایش خواهد داشت. طبق بررسی‌های به عمل آمده با توجه به همگرایی رفتارهای باروری مناطق کمتر توسعه یافته کشور با مناطق بیشتر توسعه یافته سطح باروری پایین در کشور تبدیل به یک پدیده عام خواهد شد. این مطالعه نشان می‌دهد که جمعیت ایران در اثر سطح باروری بالای دهه ۱۳۶۵-۱۳۵۵ دو موج باروری دیگر را تا سال ۱۴۲۵ تجربه خواهد کرد، که اثرات آن بر رشد جمعیت کشور به الگوی سنی ازدواج و باروری زنان بستگی دارد. به علاوه الگوی تغییرات سنی جمعیت در کشور نشان می‌دهد تا سال ۱۴۰۰ یکی از مزیت‌های نسبی جمعیتی در کشور افزایش جمعیت در سن کار است، که بهره‌گیری مناسب برای توسعه کشور از آن به سیاست‌های جامع و بلندمدت کلان آموزشی و اقتصادی بستگی دارد.

از نگاه سیستمی باید توجه داشته باشیم که، ساختار کلی جمعیت همانند یک اندام‌واره است که باید بین تمام بخش‌های آن نوعی تعادل پویا و تجدیدشونده برقرار باشد و نمی‌توان یک وضعیت جمعیتی ثابت و مفروضی را به عنوان یک وضعیت مطلوب در نظر گرفت، زیرا تغییرات جمعیتی علاوه بر اینکه از عوامل جمعیتی ناشی می‌شود از بسیاری از عوامل اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی که به مرور زمان در مسیر تحول کشورها رخ می‌دهد تأثیر می‌پذیرد.

آنچه در ارتباط با مسئله جمعیت اهمیت دارد این است که تلاش شود تغییرات موجود جمعیتی در مسیر یک جمعیت مطلوب و بهینه قرار گیرد. لذا آنچه که از طریق سیاست‌های جمعیتی قابل اعمال است، حفظ تعادل پویای ساختار کل جمعیت است. جهت حفظ این تعادل پویا لازم است به طور مداوم تغییرات جمعیت مطالعه و دورنمای تحولات جمعیتی ترسیم شود. در صورتی که مطالعات جمعیتی، احتمال خارج شدن جمعیت از حالت تعادلی خود را نشان دهد، سیاست‌های جمعیتی لازم باید اعمال گردد.

آلفرد سوی از بزرگان جمعیت‌شناسی معتقد است همواره باید در دفع دو خطر کوشید: یکی زیادی جمعیت و دیگری کمی جمعیت. میان این دو حد افراط و تفریط، می‌توان تصویری از تعادل و یا وضعیتی متناسب و منطقی در نظر داشت. بسیاری از متفکران و اندیشمندان بزرگ اسلامی از جمله ابن‌خلدون برای حداکثر و حداقل جمعیت حدودی قائل بوده‌اند. رسیدن به نقطه تعادل جمعیتی بین دو حد بالا و حداقل نقطه‌ای است که جمعیت‌شناسان از آن تحت عنوان جمعیت متناسب یاد می‌کنند. البته در کنار مسئله حجم و تعداد جمعیت باید به اهمیت ساختار و توزیع مطلوب جمعیت اشاره داشت.

از نظر برلسون اگر روند رشد جمعیت مطلوب باشد، دامنه انتخاب‌ها و اختیارات افراد بشر وسیع‌تر می‌شود، به این ترتیب سیاست جمعیتی هدف نیست، بلکه وسیله‌ای برای دستیابی به زندگی بهتر و پرمتواتر همه انسان‌ها است. بنابراین لازم است موضوع جمعیت را نه تنها از نظر تعداد، تراکم، ساخت، ترکیب و تغییرات زمانی و مکانی به‌طور مداوم رصد نمایم، بلکه باید از نظر وضعیت شاخص‌های کیفیت زیست به آن توجه جدی داشت. در پایان جهت تحلیل، ترسیم و بررسی چالش‌ها و فرصت‌های ناشی از گذار جمعیتی کشور و دستیابی به توسعه پایدار پیشنهادات زیر عرضه می‌شود:

۱. تشکیل شورای عالی سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی جمعیت.
۲. انجام مطالعات عمیق در زمینه ارزیابی سیاست‌های جمعیتی گذشته، حال و آینده برای رسیدن به حد مطلوب جمعیت و جلوگیری از بروز چالش‌ها و مسایل از پیش گفته.

منابع

- زنجانى، حبيب‌الله؛ میرزایی، محمد؛ شادپور، کامل و امیر هوشنگ مهریار (۱۳۸۰). جمعیت، توسعه و بهداشت باروری، تهران: نشر بشری.
- زنجانى، حبيب‌الله و دیگران (۱۳۸۹). نتایج پیش‌بینی جمعیت ایران تا افاق سال ۱۴۰۵، تهران: مرکز آمار ایران.
- سرایى، حسن (۱۳۷۶). «مرحله اول گذار جمعیتی ایران»، نامه علوم اجتماعی، شماره ۹ و ۱۰، صص ۵۱-۶۷.
- سرایى، حسن (۱۳۸۹). «گذار جمعیتی دوم، با نیم‌نگاهی به ایران»، نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران، شماره ۶، صص ۱۴۰-۱۱۸.
- عباسی شوازی، محمدجلال، میمنت، حسینی چاوشی، بهرام دلاور و پیتر مکدونالد (۱۳۸۴). تحولات باروری در ایران با شواهدی از چهار استان منتخب، تهران: وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی.
- کاظمی‌پور، شهلا و دیگران (۱۳۸۴). بررسی ابعاد جمعیتی، اقتصادی و اجتماعی سالخوردگی جمعیت در ایران، تهران: مرکز مطالعات و پژوهش‌های جمعیتی آسیا و اقیانوسیه.
- مرکز آمار ایران، (۱۳۸۵-۱۳۳۵). نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن کشور، تهران: مرکز آمار ایران.
- مهریار، امیر هوشنگ و همکاران (۱۳۸۵). «بررسی ابعاد سالخوردگی جمعیت و زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی و جمعیتی آن در ایران»، پروژه‌ی مشترک صندوق جمعیت سازمان ملل در ایران و دانشگاه تهران.
- میرزایی، محمد و همکاران (۱۳۸۲). «بررسی و تحلیل مسایل و چالش‌های جمعیتی ایران و پیامدهای آن،

کمیسیون جمعیت و چالش‌های اجتماعی، تهران: شورای عالی انقلاب فرهنگی.
ویکس، جان (۱۳۸۵). جمعیت مقدمه‌ای بر مفاهیم و موضوعات، (ترجمه الهه میرزایی)، تهران: انتشارات مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی.

- Abbasi-Shavazi, M.J., & McDonald. P. (2006). "Fertility decline in the Islamic Republic of Iran." *Journal of Asian Population Studies*, 2(3): 217-237.
- Abbasi-Shavazi, M.J., & McDonald. P. (2005). "National and Provincial - Level Fertility Trends in Iran, 1972-2000," Working Paper in Demography No. 94, Australian National University.
- Aghajanian, A. & Mehryar, A.H. (1999). "Fertility Transition in the Islamic Republic of Iran, 1976-1996". *Asian-Pacific Population Journal*, 14(1): 21-42.
- Anderson, B.A., (2004). "Unintended Population Consequences of Policies", *Population and Environment*, 25(4): 377-390.
- Blacker, CP. (1947). "Stages in Population Growth". *The Eugenics Review* 39: 88-102.
- Bongaarts, J. (1997). "Future Population Growth and Policy Options". New York: Population Council.
- Bloom, D. and J. Williamson. (1998). "Demographic Transitions and Economic Miracles in Emerging Asia". *World Bank Economic Review* 12: 419-456.
- Bloom, D., D. Canning, & J. Sevilla. (2001). "*The Demographic Dividend: A New Perspective on the Economic Consequences of Population Change*". California: Rand.
- Chesnais, J. C. (1992). *The Demographic Transition: Stages, Patterns and Economic Implications*, Oxford, UK: Clarendon Press.
- Coleman, D. (2004). "Migration in the 21 Century: A Third Demographic Transition in the Making", Plenary Address to the British Society for Population Studies Annual Conference, Leicester, 13 September 2004.
- Grant, J. et al. (2004). *Low Fertility and Population Ageing: Causes, Consequences, and Policy Options*. Santa Monica, CA: The Rand Corporation Europe.
- Lesthaeghe, R. (1995), "The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation", In Mason K. & Jensen A-M. (ed.s) *Gender and Family Change in Industrialized Countries*, Oxford, Clarendon Press.
- Mehryar A.H., and Ahmadnia S. (2003). "Age-Structural Transition in Iran: Short and Long-term Consequences of Drastic Fertility Swings during the Final Decades of Twentieth Century", Paper presented at the CICRED Seminar, Paris, 23-26 February 2004.
- O'Neill, B. & Balk, D., (2001). "World Population Futures", *Population Bulletin* 56: 1-40.
- Poston, D., & Micklin, M. (2005). *Handbook of Population*, New York: Springer.
- United Nation Population Division (2002). *UN Projection Report Revised 2000*, New York.

- United Nation Population Division (2004). *UN Projection Report Revised*, New York.
- Van de Kaa, D. (2001). "Second Demographic Transition: Concepts, Dimenstions, New Evidence", online available at:
http://www.demogr.mpg.de/Papers/workshops/010623_paper04.pdf
- Zelinsky, W. (1979). "The Hypothesis of the Mobility Transition". *Geographical Review*, 61(2): 219-249.
- Weil, D.N. (2006). "Population Ageing", Working Paper No. 12147, The National Bureau of Economic research. Online available at:
<http://www.nber.org/papers/W12147>.